

PAPER DETAILS

TITLE: BİLEŞİK SÖZCÜK VE BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE VURGU

AUTHORS: Ömer DEMİRCAN

PAGES: 263-275

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/632487>

BİLEŞİK SÖZCÜK VE BİLEŞİK SÖZCÜKLERDE VURGU

ÖMER DEMİRCAN

Bu yazının konusu “bileşik sözcük vurgusu” idi. Ancak “vurgu”, “yapı”dan soyutlanamayacağı için “yapı” ile “vurgu” arasında ne gibi bir ilişki bulunduğunu ortaya koymak zorunluluğu doğdu. Bu nedenle bileşik sözcük yapısına da değinmek gereğini duyduk.

BİLEŞİK SÖZCÜK

1. Sözdizimi bakımından sözcükler ya “yüklemli anlatım” kurallarına:

(i) a. *Çocuk güzeldir.*

b. *Bu oyuncak çocuklar için(dir).*

c. *Bu yazı Bilge'nindir.*

ç. *Kar yolları kapadı.*

d. *Bu yapı buraya bir gecede / geceleyin / kondu / yapıldı.*

ya da “adlaşma” kurallarına göre dizilirler¹:

(ii) a. *güzèl çocuk*

b. *çocùk oyuncacı*

c. *Bilge'nin yazısı*

d. *karin yollarì kapamasì*

e. *gecekondu*

¹ “Adlaşma”, *nominalisation* karşılığı olarak kullanılmıştır. Hatiboğlu, V. (1972), *Türkçe'nin Sözdizimi*, TDK yayını No: 353:1) “yargılı-yargısız” karşılığı kullanmakta ise de “tam-lama”da da bir yargı bulunduğu gerekçesi ile (*çatì katı- Kat çatıdadır*) daha açık ve yapı ile ilgili bir terim aranmıştır. “Adlaşma”, öğelerin “tamlayan-tamlanan” ilişkisine göre dizilmesidir. Bu dizimde öğelerin yeri dile-özeldir. Ayrıca bk. R.B. Lees (1966); *The Grammar of English Nominalisations* ve içindeki “A Brief sketch of Turkish Nominalisations” eki, Indiana Univ., Mouton; H. Marchand (1960); *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation*, Otto Harrosowitz, Wiesbaden; N. Chomsky (1970): “Remarks on Nominalisation”, *Studies on Semantics in Generative Grammar* adlı yapıtında, Mouton.

İlk bakışta (i) ile (ii) arasındaki ilişki iki yönlü gibi görünüyorsa da, bu ilişkinin bulunmadığı örnekler de vardır²:

- iii) *damlâ sakız* : **sakız damlar / damladır*
 **hazır tasarı* : *tasarı hazırdır*

Öyleyse, her iki anlatımın da, bir dereceye kadar, birbirinden bağımsız olduğu savunulabilir.

2. Dilbilgisinde (ii) deki anlatıma “tamlama” denilmektedir. Tamlama, en az bir “tamlayan” ile bir de “tamlanan”dan oluşan bir birliktir³. Örneğin “güncel sorun” tamlamasında “güncel” tamlayan, “sorun” da tamlanan öğelerdir. Öğeleri “tamlayan-tamlanan” sırasında dizilen bir tamlama “düz”, “tamlanan-tamlayan” sırasında dizilen ise “devrik” sayılır. Çoğunluk tamlamalar düzdür. Ancak “belirtili” tamlamalar, (ii.c), devrik olmaya elverişlidir. Bu bile, yanlış anlamaya neden olmayacak sözdizimi ve vurgulamayı gerektirir:

(iv) *alacağına gelince...*

alacağı yoktu zaten rahmetlinin

...

dinle bakalım, işitebilir misin

türküsunü damların, bacaların

O. Veli

Tamlama yalnızca ad ile onu tamlayabilen sözcükler arasında değil, eylem ve sıfat ile tamlayanları arasında da var olan bir ilişkidir:

² Buradaki uyumsuzluk anlamsaldır. “Damla” sözcüğünün sözlük anlamlarından “sakız” ile ad birliği kuran anlam, yüklem görevi ile bağdaşmamaktadır. Anamlama ve bağdaştırma ile ilgili olarak bk. J.J. Katz ve J.A. Fodor (1964): “*The Structure of a Semantic Theory*” (Bir Anlambilim Kuramının Yapısı), “*The Structure of Language, Readings in the Philosophy of Language*” adlı yapıtta 479-517. s., Prentice-Hall; Ö. Başkan (1967): *Lengüistik Metodu*, 115-119. s., İstanbul; D. Aksan (1971): *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, DTCF yayını, No: 217, 51. s.; P. Guiraud (1975): *Anlambilim*, İstanbul, çev. B. Vardar, 121-3. s.; H. Marchand (1967): *On attributive and predicative adjectives and some problems related to the distinction*, *Anglia*; 131-149. s.; D. Bolinger (1967): *Adjectives in English: Attribution and Predication*, *Lingua* 18: 1-34. s. (*): “eş anlamlı değildir, yanlıştır” anlamında kullanılmıştır.

³ Klasik görüş için bk. J. Deny (1941): *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. A.U. Elöve, 710-760. s; S.S. Mayzel (1957): *Türk Dilinde İzafet*, çev. A. İnan, Tanıtma, 279-319. s.; B. Göğüş (1962): *Türkçede Bileşik Kelime Oluşumu ve Bileşik Kelimelerin Nasıl Yazılması Gerekliği*, TDAY-Belleten 1962: 245-64.

(v)	a. <i>ad</i>	b. <i>eylem</i>	c. <i>sıfat</i>
	durgun su	yavaş git-	koyu sarı (gömlek)
	deniz suyu	koşarak git-	çok yumuşak (kumaş)
	yemeğin suyu	kurşuna git-	iki ayaklı (yaratık)
	...	...	...

Öyleyse (b) ile (c) türü ilişki görmезlikten gelinemez. Oysa, terimlemede tamlanan olarak yalnızca adlar üzerinde durulmuş, böylece genel bir kavram daraltılmıştır.

Bundan başka, adlandırma da tamlayana göre yapılmıştır. Bir soruşturma, sanıyorum “ad tamlaması” teriminin tamlayandan çok tamlananı akla getireceğini ortaya koyacaktır. Çünkü görevsel açıdan temel sözcük tamlanandır.

Tamlamalar adlandırılırken birinci ile ikinci (sıfat, ad) sözcük türlerine göre, üçüncü ise (belirtili) anlam ve biçimlenmeye göre düşünülmüştür. Oysa adlandırmada da ölçü değişmemelidir.

Yüzey yapıları inceleyen “Görevsel Dilbilim” (Functional Linguistics) bir evre olarak aşılmış ise de “tamlama” terimi, dilin yapısına uygun olarak yeniden tanımlanmalı, adlandırma tamlanana göre yapılmalı, dildeki bütün türleri (ad tamlaması, eylem tamlaması, sıfat tamlaması, ... gibi) içermelidir. Tamlanana göre genel adlandırmadan sonra gerekirse tamlayana göre özel adlandırmaya da gidilebilir.

2.1. Tamlamanın anlamı, öğelerinin anlamlarının toplamıdır:

(vi) *güncel + sorun : güncel sorun*

Anlamları öğeleri anlamları toplamından uzaklaşan birlikler “bileşik sözcük” adını almaktadır⁴.

(vii) *çocuk oyuncağı : a. çocuk + oyuncak (ii.b),*

b. önem verilecek değerde olmayan,

c. kolay iş.

“çocuk oyuncağı” (a) anlamıyla bir tamlama, (b) ile (c) anlamlarıyla

⁴ H. Marchand (1960), a.g.y. 11-127. s.; V. Hatiboğlu (1972) a.g.y. 36-50. s.; F.R. Zeynalov (1972): *Çağdaş Türk Dillerinde Bileşik Sözcük Sorunu*, Bilimsel Bildiriler -1972: 511-17. s.; B. Göğüş, a.g. yazı 246 s. da anlam değişimlerini üç kümede toplamaktadır: 1. Bileşenleri öz anlamıyla kullanılmış olanlar: “*bilirkişi*”, gibi. 2. Bileşenlerinden biri öz anlamıyla kalmış olanlar: “arı kuşu”, “gözbebeği” gibi. 3. Bileşenlerinin her ikisi de öz anlamlarını kaybetmiş olanlar: “*hanımeli*” gibi.

da bir bileşik sözcüktür. Bir birliğin bileşik sözcük olması, bir anlamda onun sözlükselleşmesidir:

- (viii) a. *çocuk oyuncacı* : (Bu) *oyuncak çocuklar içindir.*
 b. *çocuk oyuncacı* : *Bu iş çocuk oyuncacı kadar önemsizdir.*
 c. *çocuk oyuncacı* : *Bu iş çocuk oyuncasına benziyor.*

Demek ki “tamlama” sözdizimsel, “bileşik sözcük” ise sözlüksel bir birimdir⁵. Bu nedenle tamlama vurgusu ile bileşik sözcük vurgusu ayrı ayrı incelenmelidir⁶.

2.2. Tamlama ile bileşik sözcüğü ayıran özellikler şunlar olabilir:

- (ix) a. *anlam*,
 b. *özneli-öznesiz olma* (xiii),
 c. *vurgu*,
 d. *ek alma*.

Anlamı, öğeleri anlamlarının toplamı olup olmamasına göre özneli bir birliğin ya tamlama, ya da bileşik sözcük olduğunu gördük, (vii). Öznesiz birliklere de anlamlarına bakmadan “bileşik sözcük” demek olanaksızdır:

- (x) *buzkırân* : *Buzkırân (gemi) ırmakta ilerliyor.*
büz kıran : *Büz kıran (kişi) kardeşimdir.*

Anlam, “bağlam” (context)a göre değişir. Bağlam, sözcüğün kul-

⁵ Gerçekte yalnızca bileşik sözcükler değil, ikilemeler de sözcük yapımına giren biçimlenmelerdir. Hatiboğlu (1972) de ikilemeler “Sözdizimi”nin bir bölümü olarak incelenmişlerdir. Kalıplaşmış anlatımlar / yapılar genellikle “Sözdizimi” dışında kalmaktadır. Bütün ikilemelerin kalıplaşmış sayılamayacağını, üretken örgüler bulunduğunu söylemeden de geçemeyeceğiz, *açık açık, yaşlı yaşlı, çizgi çizgi . . . , ör ör, kır kır, yaz yaz . . .* gibi ikilemeleri veren örgü son derece üretkendir, her yeni sözcüğe açıktır. İkilemelerin de kalıplaşmış anlamlarından söz edilebilir.

⁶ “Tamlama” diye adlandırılan birliklerde bir de “bilgi odağı”nın (yeni bilgi veren öğenin) yerinin seçimi ve vurgulanması ayrı bir konudur:

“*Oğuz’un köye gelen arkadaşı*”

tamlamasında hangi sözcük yeni bilgi veriyorsa o “ton vurgusu” alır. Demek ki tamlamada birinci derece vurgusunun yeri de değişkendir. Oysa, “bileşik sözcük” vurgulanması kalıplaşmış gibidir; yeri değiştirilirse tamlamaya ya da yüklemli anlatıma dönüşür:

başıbozuk x başı bozuk
gündöndü x gün döndü

lanıldığı tümcedeki diğer sözcüklerle olan ilişkileri (co-text) ile tümce-
nin geçtiği metindeki (context) ve metin dışı (context of situation) de-
ğerleri içerir. Vurgu da anlamı değiştiren öğelerden biridir⁷.

Özneli bileşik sözcükler tamlamalardan yalnız anlamları ile ayrı-
labilirse de öznesiz olanlar vurguya bakılarak da ayrılabilir. Çünkü bu
tür bileşik sözcüklerin vurgusu ikinci (ya da son) sözcük üzerindedir:

(xi) tepè göz : tepegöz

Bundan başka, tamlamalar ek ile bölünebilir, bileşik sözcüklerse
bölünemez:

(xii) önayàk : ön ayağı

buzkıràn : buzù kıran

èv kadını : evin kadını

3. Bileşik sözcüklerin iki kaynağı vardır: a) dil içi oluşum sonucu

⁷ Üretimsel dilbilim öncesi dil kuramlarında vurgu kuram dışı kalmış, yapıların çözüm-
lenmesinde bu tür kurallara yer verilmemiştir. *Yapısal dilbilim* çalışmaları (1900 sonrası) vur-
gunun bütün özelliklerini ortaya serince, onu izleyen (1957 sonrası) *üretimsel dilbilim* önce vur-
guyu “*anlam yorumuna katılmayan bir yüzey yapı ögesi*” olarak düşünmüş, 1965’ten sonra da
tümcede vurgunun yeni/ verilmiş bilgi odaklarını ayıran bir öge olarak anlam yorumuna gir-
mesini uygun görmüştür. Böyle bir değişiklik, “*yüzey yapıda da kimi anlam değişikliklerine yer*
verilebilir” görüşü Chomsky’nin 1965 (Aspects of Theory of Syntax)teki “*anlam yorumuna iliş-*
kin bütün bilgilerin derin yapıda gösterilmesi” görüşüne karşıdır. Bk. N. Chomsky (1970): “*Deep*
Structure, Surface Structure, and Semantic Interpretation” Mouton, 1972, *Studies on Semantics*
in Generative Grammar adlı yapıtta, s. 62-120; J. Grene (1973): *Psycholinguistics, Chomsky and*
Psychology, Penguin, 86-87. s. Greene’in (Chomsky 1970: 89-)a göre (1973:87) verdi değı örneğı
inceleyelim:

İngilizce

Türkçesi

1. Did John give a book to BİLL?	: Con, Bil’e mi bir kitap verdi?
(No, he gave a book to SAM.)	: (Hayır, SAM’a bir kitap verdi)
2. Did John give a BOOK to Bill?	: Con, Bil’e bir kitap mı verdi?
(No, he gave Bill a record.)	: (Hayır, Bil’e bir PLAK verdi)

İngilizce soru örneklerinde yeni öge (information focus) vurgu ile seçilmekte, bu seçime
göre verilen yanıt da değişmektedir. Öğelerin sırası özdeş olmamakla birlikte Türkçe çevirilerin-
de de yapısal bir değişiklik yoktur, yalnızca yeni bilgi odağı seçicisi “MI”nın, dolayısıyla ton
vurgusunun yeri değişmektedir. Eğer “MI” gibi bir öge bilgi odağını belirlerse, bu, Chomsky’nin
1965 görüşüne göre MI-dönüşümü ile verilip, “*Çekirdek Vurgu Kuralı*” (Nuclear Stress
Rule) buna göre düzenlenebilir, bk. N. Chomsky- M. Halle (1968) *The Sound Pattern of English*,
Harper and Row.

("diş bilemek" gibi), b) anlam alımı / çeviri yoluyla ("kapak kızı" : "cover girl" gibi)⁸.

Bileşik sözcükler "tamlanan" ögesi olup olmamasına göre iki genel kümeye ayrılır⁹:

- (xiii) a. "özneli" (*endocentric*) : *işadamı* : Adam iş yapar.
 b. "öznesiz" (*exocentric*) : *gökdelèn* :Yapı göğü deler.
karagöz
gecekondu

İkinci tür bileşik sözcükler (xiii. b) tamlamalardan ayrılmaktadır. Şöyle ki, her tamlamada "özne" bulunması zorunlu ise de "gecekondu" türünden bileşik sözcükler öznesizdir.

3.1. Bileşik sözcük türünden birlikler şu görevlerde kullanılmaktadır:

- (xiv) a. *bileşik sözcük* : *el işi, gündöndü*
 b. *yer adı* : *Boğazköy, Kargasekmèz*
 c. *kişi adı* : *Özdemir, Erdoğan*
 d. *deyim* : *gözbebeği, bityeniği*

Bileşik sözcükler gerçek anlamlarından biraz da mantık dışı anlam kazanarak deyimleşebilirler. Örneğin "gözbebeği" "*gözde... iris tabakasının yuvarlak ağzı*" anlamıyla bileşik sözcük, "*pek aziz ve sevgili sayılan*" anlamı ile bir deyim olmaktadır. Zorunlu değilse bile, sanırız önce sözcükler bileşik sözcük olmakta, sonra da anlam kayması ile başka bir anlam kazanarak kalıplaşmaktadırlar, *ağız birliği, ayak takımı, yüz görümlüğü, ömür törpüsü ...* gibi¹⁰.

VURGU

Vurgulama kurallarına geçmeden önce bileşik sözcükle yüklemli anlatım arasındaki ilişkiye bir daha göz atalım:

- (xv) a. *işadamı* : (*Bu*) *adam iş yapar, (vii.a)*
 : (*Bu*) *adam(ın) iş yeri sahibidir (vardır), (vii, b, c)*

⁸ D. Aksan, *Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe* (TDAY-Belleten, 1961: 207-273) ile Türk Dil Kurumunca yayınlanmış terim sözlüklerinde örnekler boldur.

⁹ "Tamlananlı-tamlanansız" karşıtlığı yerine "yüklemli anlatım-adlaşma" ilişkisine uygun olarak, tamlanan "özne" görevinde olduğundan, "özneli-öznesiz" karşıtlığı yeğlenmiştir.

¹⁰ Bk. Ö. Asım Aksoy'un (1962): *Atasözleri ve Deyimler* (TDAY-Belleten 1962: 131-166), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I ve II* (TDK yayını 1971 ve 1976).

b. *gündöndü*¹¹ : (Bu) çiçek güneşe döner, (vii. b, c).

Birinci bileşik sözcük (a) “özneli” olup vurgusu “tamlama vurgusu” (ya da “sözdizimsel vurgu”) gibidir. Bir kurala bağlayacak olursak:

(xvi) “özneli” bileşik sözcüklerde tamlayanın birinci derece vurgulu hecesi birinci derece vurgusu alır¹².

Bileşik sözcükleşmede vurgu değişikliği olmaz. Çoğunluk bileşik sözcükler bu türden olsa gerek. Değişik kullanımlarla ilgili örnekler aşağıdadır¹³ (bk. s. 270).

Görüleceği gibi (xv, b) örneği öznesizdir. Bu yüzden vurgusu değişik olacaktır. Gerçekte “bileşik sözcük vurgusu” diye buna dememiz gerekiyor: Kural olarak verecek olursak:

(xviii) “öznesiz” bileşik sözcüklerde son ya da ikinci sözcüğün birinci derece vurgulu hecesi birinci derece vurgusu alır.

Kullanımı göz önüne alarak bu tür örneklerle bakalım¹⁴ (bk. s. 271-272).

¹¹ Yağlı tohumlu bitkilerden “ayçiçeği” bitkisinin Kırklareli-Lüleburgaz yöresindeki adıdır. Yörede diğer bilinen adları “günebakân” ve (ayçiçeğinden kısaltılmış) “çiçek”tir.

¹² Chomsky-Halle (1968:17) ye göre:

$$[1. \text{ vurgu }] \rightarrow [1. \text{ vurgu }] / \dots V \dots] AB$$

(≠: sözcük sınırı, 1,2: vurgu derecesi, A: ad, B: birlik, V: ünlü, / : kural ile uygulandığı durumu ayıran çizgi, → : olarak yazınız, — : uygulama yeri)

$$i. \neq \neq \text{iş} \neq \neq \text{adamı} \neq \neq AB + \text{Tamlama Vurgusu}$$

$$ii. \neq \neq \text{iş} \neq \neq \text{adamı} \neq \neq$$

$$iii. \text{iş adamı}$$

¹³ Bu örnekler için tarananlar: Genel Nüfus Sayımı, İdarî Bölünüş 1970, Devlet İstatistik Enstitüsü yayını, İzmir Eğitim Enstitüsü eleme sınav defterleri, TDK Sözlüğü, 1966 baskısı.

¹⁴ Bu kural Chomsky-Halle (1968:17) “Çekirdek Vurgu Kuralı” ile özdeş görünüyor:

$$[1. \text{ vurgu }] \rightarrow [1. \text{ vurgu }] / \dots V \dots -] A$$

$$i. \neq \neq \text{gece} \neq \neq \text{kondü} \neq \neq A + \text{Bileşik Sözcük Vurgusu}$$

$$ii. \neq \neq \text{gece} \neq \neq \text{kondü} \neq \neq$$

$$iii. \text{gecekondü}$$

Deyimleri ayırmadan örnekledik.

(xvii)	Tamlama	Bileşik sözcük	Yer adı	Kişi adı	Soyadı
(1)	karâ yazı hastâ bakıcı yağlı boya yakân top	karâyazı taşkômür yağliboya yakân top	Kümköy Yenicököy Kazanköy Gelendost Sürëndal Örëntaht Karâömerli İnëbeyli Alıbozlu	Esengül Gülengül Erenây	Örenel İçengül Örengül Kırathı Dilîbalı Şenyürekli
(3)	sögük kanlı	sögükkanlı	Asılbeyli İslâmbeyli Cihanbeyli		
(4)	—	gâderayak	—	Gülerây	Akârgöl
(5)	çocük bahçesi Çobân yıldızı gözaltı	çocük bahçesi Çobânyıldızı gözaltı	Çâkılı (Köyü) Kâvaklı (Bucâğı) Âydın (İli)		Sabâhyıldızı Bölükbaşı
(6)	—	ât hırsızı dayâk arsızı	Çakâlkuyusu Kırëçocağı Kızlarsekisi Çölgüzeli Hacnün Kışla (sı)	—	Binbaş Tanyeli
(7)	Ahmedün öküzü günün adamı armudün iyisi	Ahmedün öküzü günün adamı armudün iyisi malın gözü			

(XIX)

<i>Tamlama</i>	<i>Bileşik sözcük</i>	<i>Yer adı</i>	<i>Kişi adı</i>	<i>Soyadı</i>
(8)	yeşil baş ön ayak karâ kaş karâ kol pis boğaz	— — — — —	yeşilbaş önayâk pisboğaz karakol pisboğaz	— — — — —
(9)	tepè göz altın baş	tepegöz altınbaş paragöz kepçekulâk	Göztepe Ovâsaray Ağaçpınar Çakâldere	Altıngöl Kaymaksüt Bilgègil Demirtaş
(10)	altı gen	altıgen	Demirtaş Balçıçek Ertugrül Bèsparmak İkizbaşak Altıgöz	Gültekîn Aydoğdû Ertugrül
(11)	dikiş diken yol geçen büz kıran	günebakân yolgeçen buzkıran etyarân sütölçer topçekèr konuksevèr	Nurdوغان Denizgören Aydoğan Keçikıran Yurtbeklèr Yağdövr Konuksevèr	Özbilen Kendigelen Demirdöven Erdoğan Tèzsever Şengüler Işıkver
(12)				Erdoğan
(13)	ateşkès	ateşkès	İzbırâk Cansèv Şenol Aldagül Yurtsevîn Güngör	Haksevèr Aydinol Tanergeç Güngör Baykal

(14)	—	sallabâş sıkboğâz çalçenê	Kaldırayâk Durhasân Dalkıñç Dòğarslan	Sevcihân Sevgül Gülemrê Serpilây	Kökül Bölbirlik Dalkıñç Yallâgöz Güel	Kökür
(15)	—	saygdeğêr	—	Candegêr Gülendêr	—	—
(16)	—	gecekondu şıpsevdi gündöndü ayakbastı imambayıldı	Erdoğdû Tanrıverdi Denizgöründü Yolageldi	Erdoğdû Erdoğdû	Erdoğdû Tanrıverdi Gündoğdû	—
(17)	—	baldırıçplâk başbòş başkabâk gözütök Adıyaman başbozûk eliâçık boynu bükük	Arıçatâk Başbüyük Özütürk Böğrüdêlik Bağrıyanık Tepesidêlik	Benzigül Rengigül	Adigüzel Eliâçık Başbüyük Adıyaman	—
(19)	—	Gencellidere	—	—	—	Kokulümersin
(20)	—	Odlüyazı Yellibel Uğurlubâğ Köylüoğlu	—	—	—	—
(21)	—	—	—	—	—	—
(22)	—	Ayaklıcâoluk Garipçetekte	—	—	—	—
(23)	—	—	Bayhasân Hocacihân Kadıcelâl Hızırlyâs Emiralê	—	—	—

DEĞERLENDİRME

5. (xvii) deki 1. küme dışında kalan yer adları, ya yer ögesinin düşmesi (Asılbeyli), ya benzetme sonucu (Çakâl kuyusu), ya da sonradan yeradlaşmış (Konuksevèr) bileşik sözcüklerdir. Tamlama vurgusu alanlar özneli, almayanlar öznesizdir. Buna göre vurgulanırlar.

Kişi bileşik adlarının hepsi bileşik sözcük vurgusu alır. Şenyıl, Demirtaş, Bengisù adları “öznesiz” bileşik sözcükler gibidir¹⁵. Vurgu bakımından da tamlamalardan ayrılmaları gerekir.

Soyadları “tamlayan” görevinde olduğundan hemen hemen hepsi öznelidir. Öznesiz olarak görülenler çok az olup bileşik sözcük vurgusu alırlar. Şimdi her üçünü de örnekleyelim:

(xx)	Yer adı	Kişi adı	Soyadı
a.	Özdemir	Özdemir	Özdemir
	—	Altıngül	Altıngül
	Demirtaş	Demirtaş	Demirtaş
	—	Yurdakul	Yurdakul
	—	Aydoğmuş	Aydoğmuş
b.	—	Güngör	Güngör
	Bengisù	Bengisù	—
	Adıyaman	—	Adıyaman
	Aydoğàn	Aydoğàn	—
	—	Gültekin	Gültekin
	Ertuğrùl	Ertuğrùl	Ertuğrùl

(a) daki örneklerde, bir bileşik sözcüğün yer adı, kişi adı, soyadı olarak değişik özellikte görüldüğünü, bu değişikliğin vurgusuna yansıdığını, (b) daki örneklerdeyse vurgu ayırımına belki de örnekseme ya da alışkanlık nedeniyle gerek duyulmadığı izlenebilir. Birkaç örnek dışında kişi adı/soyadı vurguları kesin olarak ayrılmaktadır.

6. Anlatım gereklerine göre vurgunun yer değiştirdiği anlaşılmaktadır: Yalın yer adlarında, gerektiğinde vurgu baş heceye doğru sürülüyorsa da:

(xxi)	a.	sağmalcılàr	:	Sağmalcılàr (İstanbul'da bir semt)
	b.	yenicè	:	Yenicè
	c.	çakillì	:	Çakillì

¹⁵ Bilindiği gibi bu durum tamlama vurgusundan kaçış sayılır:

şèn yıl : Şenyıl
sòn gül : Songül

bileşik yer adlarında bunun tersi olabilmektedir:

(xxii) *Kemâl Paşa* : *Kemalpaşa*

Yıldırım Kemal : *Yıldırımkemâl*

“Tamlayan”, birliğin “bilgi odağı” olduğundan “tamlayan-ad” ayrımı bile vurgunun yeri değiştirilerek (yapısal bir öge ile) karşılanmaktadır, *Karâpınar* x *Büyükkarapınar*.

Vurgusu sonda olmayan bileşik ad, tamlayan görevini yüklenince vurgusu son ögeye geçmektedir:

(xxiii) Ad	Tamlayan
Anadolu	Anadolükavağı
Alibey	Alibèyhüyüğü
Kâzım Karâbekir	Kâzımkarabekîrpaşa
Başâkpınar	Başâkpınârtepe
Âkdoğan	Akdoğanteke
Kızılıçık	Kızılıçıkdere
Tatâr İlyas	Tatarilyâskışla
Fevzî Paşa	Fevzipaşâ Bulvarı

Vurgusu sonda olan adlarda ise bu değişiklik olmamaktadır¹⁶:

¹⁶ Kişi adları olarak kullanılan sözcükler (örnekler Türkçe değildir), ister tamlayan ister tamlanan görevinde olsun, yer adlarına girince vurgu alırlar:

a. <i>Hasânbey</i>	b. <i>Haydârhacı</i>
<i>Nazimbey</i>	<i>Hacıbektâş</i>
<i>Ahmetbeyler</i>	<i>Mollahasân</i>
<i>Ahmetbèy</i>	<i>Eldavût</i>
<i>Umurbèy</i>	<i>Emirhalîl</i>
<i>Hamzabèy</i>	<i>Emîrgazi</i>
<i>Eynègazi</i>	<i>Gaziemir</i>
<i>Emîrgazi</i>	<i>Yavıhasân</i>
<i>Emîrhan</i>	<i>Bayhasân</i>
<i>Aslihan</i>	<i>Şehithalîl</i>
<i>Hasândolu</i>	<i>Kadıbrahîm</i>
<i>Hamzâşeyh</i>	<i>Şabânkadın</i>
<i>Kemalpaşa</i>	<i>Caberburhân</i>
<i>Seyitnizâm</i>	<i>Hızırilyâs</i>
<i>Melikşâh</i>	<i>Zaferhamîl</i>
	<i>Muacirosmân</i>
	<i>Ahimehmèt</i>

“Ahmetbèy”, “Umurbèy”, “Hamzabèy” adları başlangıçta “Ahmetbèy köyü...” olarak kullanılıp sonradan kısaltılınca vurguları değişmemiştir.

(xxiv) a.	<i>Günindî</i>	<i>Günindîçiftliği / yaylası</i>
	<i>Devekovân</i>	<i>Devekovânçiftliği</i>
	<i>Mustafa Kemâl</i>	<i>Mustafakemâlpaşa</i>
b.	<i>Keçîdere</i>	<i>Yörükkeçîdere</i>
	<i>Alipaşa</i>	<i>Çatalipaşa</i>
	<i>Karâhisar</i>	<i>Afyonkarâhisar</i>
	<i>Torûnobası</i>	<i>Yenitorûnobası</i>

SONUÇ

“Tamlama” sözdizimsel, “bileşik sözcük”se sözlüksel birimlerdir. Bu yüzden ayrı ayrı incelenmeleri gerekir. Adlaşma biçimlerine göre bileşik sözcükler ikiye ayrılır: Tamlananı olanlar “özneli”, tamlananı olmayanlar “öznesiz”dir. Bu iki tür, vurguları bakımından da ayrılır. Vurgu ayrılığı bileşik sözcüklerin yer adı, kişi adı ve soyadı olarak kullanımlarında da sürer.

Yalın yer adlarında vurgu baş heceye doğru sürülürken (bk. Ö. Demircan “Yer Adlarında Vurgu”, Türk Dili, Sayı: 300) birçok bileşik yer adlarında bunun tersine, sona sürülmesi yer adlarında vurgu kuralının daha açık olarak belirlenmesini gerektiriyor. Vurgunun başa ya da sona sürülmesi doğrudan doğruya anlam ayrımı ile ilgili bir sorundur.

Bütün bileşik kişi adlarında vurgunun sonda olması ilk bakışta şaşırtıcı da olsa, bunun “tamlama”dan kaçış olarak yorumlanması gerekiyor.